

ЗАКОНОДАВЧЕ ВРЕГУЛЮВАННЯ ПРАВАЗАСТОСУВАННЯ

Чернявський Сергій Сергійович –
доктор юридичних наук, старший
науковий співробітник, т.в.о. першого
проректора з навчально-методичної
та наукової роботи Національної
академії внутрішніх справ

КРИМІНАЛЬНЕ ПРОВАДЖЕННЯ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ: ДОСВІД ЗАСТОСУВАННЯ НОВОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

У контексті реалізації Україною взятих на себе зобов'язань щодо імплементації в національному законодавстві міжнародно-правових стандартів ювенальної юстиції проаналізовано загальні правила кримінального провадження щодо неповнолітніх, закріплені новим Кримінальним процесуальним кодексом України.

Ключові слова: кримінальне провадження; досудове розслідування; злочини, учинені неповнолітніми; Кримінальний процесуальний кодекс; ювенальна юстиція; причини та умови, що сприяють учиненню злочинів; звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності; заходи забезпечення кримінального провадження.

В контексте реализации Украиной обязательств по имплементации в национальном законодательстве международно-правовых стандартов ювенальной юстиции проанализированы общие правила уголовного производства в отношении несовершеннолетних, которые закреплены новым Уголовным процессуальным кодексом Украины.

Ключевые слова: уголовное производство; досудебное расследование; преступления, совершенные несовершеннолетними; Уголовный процессуальный кодекс; ювенальная юстиция; причины

и условия, способствующие совершению преступлений; освобождения несовершеннолетнего от уголовной ответственности; меры обеспечения уголовного производства.

In the context of Ukraine's commitments to the implementation of the national legislation of international legal standards of juvenile justice, analyzed the general rules of criminal proceedings against juveniles fixed the new Criminal Procedure Code.

Keywords: criminal proceedings; pre-trial investigation; crimes committed by minors; Criminal Procedure Code; juvenile justice; causes and conditions conducive to the commission of crimes; release of juveniles from criminal responsibility; measures of criminal proceedings.

Згідно до Указу Президента України «Про План заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що впливають з її членства в Раді Європи» від 12 січня 2011 р. № 24/2011, Закону України «Про Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини на період до 2016 року», охорона дитинства в Україні визнається стратегічним пріоритетом і вважається важливою складовою державної політики.

Міністерством внутрішніх справ України постійно здійснюється профілактична робота щодо запобігання правопорушенням серед дітей, особливо тих категорій, що належать відносяться до групи ризику – позбавлених батьківського піклування, вихованців дитячих закладів опіки, з девіантною поведінкою, які перебувають на обліках в органах внутрішніх справ. Крім загальнодержавних заходів, у кожному регіоні проводяться додаткові профілактичні відпрацювання.

Водночас ускладнення криміногенної ситуації, економічна криза, зміна якісних характеристик злочинності, незважаючи на вжиті заходи, зумовили тенденцію до зростання кількості кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми протягом 2006–2010 рр. (щорічна динаміка зростання становила близько 10 %). Питома вага таких злочинів у 2011 р. склала 5,6 % (її зниження до 5 % у 2012, 2013 рр. певною мірою пов'язано зі змінами у Кримінальному процесуальному кодексі (КПК) України, якими скасовано інститут дослідчої перевірки,

натомість, досудове розслідування проводиться за більшою кількістю заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення). Кожний сьомий підліток, викритий у злочинній діяльності, учинив злочин повторно, кожний десятий – у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння. Працівники міліції з вулиць щорічно вилучають близько 10 тис. безпритульних дітей. Упродовж 2013 р. закінчено досудове розслідування у 9,3 тис. кримінальних провадженнях зазначеної категорії, що становить три чверті від кількості розслідуваних. Питома вага закритих проваджень щодо неповнолітніх у загальній кількості закінчених становить майже чверть. Понад дві третини з числа закінчених кримінальних проваджень направлено до суду з обвинувальними актами (71,5 %). Направлено до суду 230 клопотань про звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності, що становить 2,5 % від загальної кількості закінчених проваджень [1, с. 14].

Проблема девіантної поведінки та її корекції завжди була однією з найважливіших у педагогіці, психології, кримінології, але сьогодні вона носить масовий характер і потребує особливої уваги. Її вирішення вимагає відновлення традицій виховання дітей усіма зацікавленими інститутами держави, у тому числі й органами внутрішніх справ.

Велике значення для профілактики злочинності серед неповнолітніх має кримінальна процесуальна діяльність органів досудового розслідування та судів, що здійснюють провадження в кримінальних справах цієї категорії. Правові заходи, які слідчі підрозділи, прокурори та судді застосовують стосовно неповнолітніх, здатні реально запобігати вчиненню ними нових злочинів і сприяти виправленню підлітків. Здійснюючи правосуддя стосовно таких осіб, суди мають забезпечити захист гарантованих Конституцією України прав і свобод як неповнолітнього підсудного, так й інших учасників процесу.

Пошук шляхів удосконалення інституту кримінального провадження щодо неповнолітніх був предметом активних дискусій у різні періоди, що відображено в працях Ю. П. Аленіна, Т. В. Варфоломеевої, В. І. Галагана, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, Л. М. Лобойка, П. А. Лупинської, В. Т. Малярєнка, О. Р. Михайленка, М. М. Михєєнка, В. Т. Нора,

М. А. Погорецького, С. М. Стахівського, О. Ю. Татарова,
В. М. Тертишника, Л. Д. Удалової, В. І. Фаринника, В. Ю. Шепітька,
М. Є. Шумила та ін.

Роз'яснення судам із питань застосування законодавства щодо кримінальної відповідальності неповнолітніх неодноразово надавалися Пленумом Верховного Суду України в постановах: від 22 грудня 1995 р. № 21, від 31 травня 2002 р. № 6, від 16 квітня 2004 р. № 5, від 15 травня 2006 р. № 2. Відтоді відбулися значні зміни в правовій сфері – 1996 р. прийнято Конституцію України, відповідно до якої людину, її життя й здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпеку визнано найвищою соціальною цінністю. У 2001 р. набрав чинності новий Кримінальний кодекс України, а з 20 листопада 2012 р. – Кримінальний процесуальний кодекс.

Кримінальне провадження щодо неповнолітніх здійснюється в загальному порядку з урахуванням особливостей, передбачених главою 38 КПК України, та із дотриманням принципу забезпечення реалізації неповнолітніми особами права користуватися додатковими гарантіями, установленими вітчизняним законом та міжнародними договорами, згоду на обов'язковість яких надала Верховна Рада України. Якщо норми КПК України суперечать такому міжнародному договору, згідно із ч. 4 ст. 9 КПК України, застосуванню підлягають положення відповідного договору [2].

Ігнорування або незнання вимог кримінального процесуального законодавства щодо таких проваджень, а також психології дитини, негативно впливає на повноту й об'єктивність досудового провадження та призводить до порушення прав і законних інтересів підлітків. Відтак, досудове розслідування щодо неповнолітньої особи за чинним КПК України здійснюється слідчим, який спеціально уповноважений керівником відповідного слідчого підрозділу на здійснення досудових розслідувань щодо неповнолітніх (ст. 484).

Відповідно до ч. 10 ст. 31 КПК України, судове провадження стосовно неповнолітньої особи та щодо декількох осіб, одна з яких є неповнолітньою, здійснюється виключно судьями, уповноваженими зборами суддів відповідних судів у порядку ст. 115 Закону України «Про судоустрій і статус

суддів» на здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх. Водночас судді, уповноважені здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, не звільняються від виконання обов'язків судді відповідної інстанції, однак здійснення ними цих повноважень враховується при розподілі судових матеріалів і має пріоритетне значення.

Досить цікавим є досвід деяких європейських країн, у яких при призначенні слідчих, які спеціалізуються на розслідуванні кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми або щодо неповнолітніх, окрім загальних вимог до фаху, обов'язково передбачено також і наявність у них педагогічної освіти. В окремих європейських країнах розслідування злочинів, учинених неповнолітніми, здійснює лише особа, яка пройшла спеціальні курси (з педагогіки та психології). Наприклад, у Франції такі злочини розслідують судді в справах неповнолітніх, які призначаються з числа суддів вищих трибуналів декретом Президента Франції за поданням Міністра юстиції строком на три роки з правом продовження цього строку. Наявність такого положення сприяє не лише ефективному розслідуванню злочинів цієї категорії (без «негативного впливу» на психіку неповнолітнього), а й забезпечує постійну та, як свідчить практика, дієву профілактику злочинності серед неповнолітніх і «реальну» взаємодію органу розслідування з оперативними підрозділами.

На нашу думку, певні елементи досвіду Франції з питань діяльності спеціального органу, який займається розслідуванням злочинів, учинених неповнолітніми, у зв'язку зі специфікою суб'єкта злочину, доречно використати й в Україні, зокрема шляхом запровадження практики проходження відповідними слідчими спеціальних курсів з основ дитячої педагогіки й психології. Для реалізації подібних положень МВС України вже внесено зміни до відомих нормативно-правових актів і надано повноваження керівникам органів досудового розслідування (керівникам слідчих підрозділів) уповноважувати (визначати і закріплювати у встановленому порядку) слідчих на здійснення досудового розслідування щодо неповнолітніх, організовуються їх планова підготовка й перепідготовка в системі підвищення кваліфікації та спеціалізації, зокрема на базі Національної академії внутрішніх справ.

Іншою особливістю кримінального провадження щодо неповнолітніх є збільшення законодавцем переліку обставин, що підлягають встановленню (ст. 485 КПК України), порівняно із загальним порядком досудового розслідування. Крім визначених у ст. 91 КПК України обставин (події кримінального правопорушення, винуватості особи в його вчиненні, виду й розміру завданої шкоди, обставин, що впливають на ступінь тяжкості злочину, обтяжують чи пом'якшують покарання, виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження), передбачено встановлення повних і всебічних відомостей про особу неповнолітнього, ставлення до вчиненого ним діяння, умов життя та виховання, наявності дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення.

Якщо звернути увагу на те, що з'ясування умов життя й виховання неповнолітнього підозрюваного потребує також встановлення складу сім'ї неповнолітнього, обстановки в ній, взаємин між дорослими членами сім'ї та дорослими й дітьми, ставлення батьків до виховання, форм контролю за поведінкою дитини, обстановки в школі чи іншому навчальному закладі або на виробництві, де навчається або працює неповнолітній, взаємин із вихователями, учителями, однолітками, характеру й ефективності виховних заходів, які раніше застосовувалися до нього, зв'язків і поведінки неповнолітнього поза домом, навчальним закладом та роботою (ст. 487 КПК України), не виникатиме сумнівів у неповноті проведеного досудового розслідування. Така процесуальна деталізація обставин, що підлягають встановленню в кримінальному провадженні, водночас спрямована на встановлення причин та умов, які сприяли вчиненню злочину, конкретизації заходів, які доцільно взяти для їх усунення.

При цьому, на відміну від КПК 1960 р., нове кримінальне процесуальне законодавство не містить положень стосовно необхідності виявлення й усунення слідчим причин і умов, що сприяли кримінальним правопорушенням, зокрема вчиненим неповнолітніми. Водночас такі вимоги закріплено в п. 3 ст. 30 Закону України «Про прокуратуру», п. 2.5 Положення про органи досудового розслідування Міністерства внутрішніх

справ України, затвердженого наказом МВС України від 9 серпня 2012 р. № 686. З метою покращання роботи за цим напрямом ГСУ МВС підготовлено та направлено на місця доручення (від 28 січня 2013 р. № 13/7–945), яким слідчих зобов'язано виявляти під час розслідування кримінального правопорушення причини й умови їх учинення та своєчасно направляти письмову інформацію прокурору, який здійснює нагляд за додержанням законів при проведенні досудового розслідування, для вжиття відповідних заходів прокурорського реагування (за їх невиконання уповноважені службові особи можуть бути притягнуті до адміністративної відповідальності).

Подібна практика зарекомендувала себе в Державі Ізраїль. Встановивши причини й умови, що сприяли вчиненню злочину неповнолітніми, слідчий, який спеціалізується на розслідуванні злочинів цієї категорії, має право звернутися до прокуратури, відповідних соціальних служб й органів освіти щодо вжиття заходів для усунення виявлених негативних чинників. Крім проведення досудового розслідування, він проводить інформаційну та виховну роботу в навчальних закладах, спрямовану на профілактику й попередження злочинності в молодіжному середовищі. Тобто до обов'язків слідчого в Державі Ізраїль належить здійснення профілактичної діяльності, спрямованої на попередження злочинності й усунення причин та умов, що сприяли вчиненню злочинів [3].

Водночас аналіз міжнародних нормативних актів із питань звільнення неповнолітніх від покарання й застосування примусових заходів виховного характеру свідчить про необхідність установлення інших (не зазначених у ст. 485 КПК України) обставин, що підлягають доказуванню в справах про злочини неповнолітніх. Так, у п. 5.1 Мінімальних стандартних правил ООН, що стосуються здійснення правосуддя відносно неповнолітніх, зазначено, що при вирішенні питання про обрання заходу впливу до неповнолітнього правопорушника відповідний уповноважений орган чи посадова особа бере до уваги не лише обставини вчиненого правопорушення, а й особу винного, її бажання вести повноцінне життя, виконувати корисну роль у суспільстві [4, с. 22–24].

Отже, з метою приведення вітчизняного законодавства до міжнародних стандартів і забезпечення більш широкого застосування до неповнолітніх примусових заходів виховного характеру, вважаємо за доцільне доповнити перелік обставин, які підлягають доказуванню в справах про злочини неповнолітніх, такими положеннями: *«обставини, що обумовлюють звільнення особи від кримінальної відповідальності, від покарання, у тому числі щире розкаяння, сумління ставлення до навчання та праці тощо»*. Необхідність таких змін підтверджується й судовою практикою, адже питання про можливість застосування до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру замість кримінального покарання повинно обговорюватись у кожному випадку вирішення питання про його відповідальність за злочин невеликої або середньої тяжкості.

Слід визнати правильною практику здійснення судового розгляду за обов'язкової участі представників служби у справах дітей та кримінальної міліції у справах дітей (ст. 496 КПК України). Зокрема, суд, призначаючи підготовче судове засідання, для повної реалізації вимог, передбачених ст. 485, 487 КПК, має надіслати відповідним органам повідомлення про початок судового провадження за участю неповнолітнього обвинуваченого та викликати їх на підготовче судове засідання. Під час підготовчого судового засідання з метою підготовки до судового розгляду, відповідно до п. 2 ч. 3 та 5 ст. 315 та ст. 485, 487, 496 КПК України, суд зобов'язує представника служби у справах дітей надати суду інформацію про особу неповнолітнього, у тому числі й з урахуванням відомостей, отриманих від регіонального представництва кримінальної міліції у справах дітей. У свою чергу, зазначені органи, реалізуючи повноваження, покладені на них Законом України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», збирають відомості, що характеризують неповнолітнього, його поведінку в повсякденному житті, як до, так і після вчинення кримінального правопорушення, середовище, у якому він зростає, навчається, коло осіб, з якими спілкується, тощо. Такі дані узагальнюють і подають суду у формі «звіту про неповнолітнього обвинуваченого у

кримінальному провадженні щодо неповнолітніх» [5]. Під час судового розгляду представники зазначених органів, відповідно до ч. 2 ст. 496 КПК України, вправі заявляти клопотання, ставити запитання неповнолітньому обвинуваченому, його законному представнику, потерпілому, свідкам, експертам і спеціалісту.

Ще однією особливістю здійснення кримінального провадження щодо дитини є подвійне представництво інтересів неповнолітнього його законним представником (ними можуть бути батьки чи усиновлювачі, а в разі їх відсутності – опікуни чи піклувальники, інші повнолітні близькі родичі чи члени сім'ї, а також представники органів опіки й піклування, установ та організацій, під опікою чи піклуванням яких перебуває неповнолітній), наділеним широкими повноваженнями, і захисником (адвокатом), участь якого у таких провадженнях є обов'язковою (п. 1, 2 ч. 2 ст. 52 КПК України). Будь-які виклики слідчим, прокурором, слідчим суддею чи судом неповнолітнього здійснюють через його батьків або законних представників (ст. 489 КПК України).

Новелою КПК України є й часові обмеження стосовно проведення допиту неповнолітнього, який не може тривати понад одну годину, а загалом – більше як дві години на день (ст. 226). Це сприятиме уникненню необгрунтованого тиску та впливу на підозрюваного для одержання у такий спосіб «бажаного результату». Нова норма дає змогу також законному представникові, педагогу або психологу, а також, за необхідності, – лікарю (у присутності яких проводиться допит) без суттєвих перешкод у виконанні своїх професійних обов'язків з'явитись на місце проведення слідчих (розшукових) дій. Лікар залучається для проведення допиту неповнолітнього підозрюваного (обвинуваченого) на розсуд слідчого судді, суду, якщо внаслідок учинення кримінального правопорушення неповнолітній отримав тимчасові психічні (депресивний стан, сильне душевне хвилювання або інші психічні захворювання) чи фізичні розлади здоров'я. Лікар повинен стежити, щоб внаслідок допиту неповнолітньому не було завдано ще більшої шкоди через некоректно поставлені запитання, що може призвести до погіршення стану здоров'я. Важливо, що у кримінальних провадженнях щодо злочинів проти статеві

свободи та статевої недоторканності особи, а також щодо злочинів, учинених із застосуванням насильства або погрозою його застосування, одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб для з'ясування причин розбіжностей в їх показаннях не може бути проведений за участі малолітнього або неповнолітнього свідка чи потерпілого разом із підозрюваним (ч. 9 ст. 224 КПК).

Стосовно запобіжних заходів, які можуть застосовуватися до неповнолітнього, теж є деякі процесуальні особливості. Зокрема, затримання й тримання під вартою можуть застосовуватися до неповнолітнього лише в разі, якщо він підозрюється або обвинувачується у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину, за умови, що застосування іншого запобіжного заходу не уможливить спроби: переховуватися від органів досудового розслідування та/або суду; знищити, сховати або спотворити будь-що з речей чи документів, які мають істотне значення для встановлення обставин кримінального правопорушення; незаконно впливати на потерпілого, свідка, іншого підозрюваного, обвинуваченого, експерта, спеціаліста в цьому ж кримінальному провадженні; перешкоджати кримінальному провадженню іншим чином; учинити інше кримінальне правопорушення чи продовжити кримінальне правопорушення, у якому його підозрюють. До неповнолітніх підозрюваних чи обвинувачених, крім запобіжних заходів, передбачених ст. 176 КПК України, може застосовуватися також передання їх під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників, а до неповнолітніх, які виховуються в дитячій установі, – передання їх під нагляд адміністрації цієї установи.

Слід звернути увагу й на позицію Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, який зазначає, що в разі перекваліфікації органом досудового розслідування або прокурором дій неповнолітнього на менш тяжкий злочин, а також у разі виникнення сумнівів щодо правильності такої кваліфікації слідчий суддя за клопотанням неповнолітнього або його законного представника чи захисника, або суд під час судового розгляду так само за клопотанням зазначених осіб чи з власної ініціативи має невідкладно розглянути

питання зміни неповнолітньому підозрюваному (обвинуваченому) запобіжного заходу [2].

Важливою проблемою розслідування злочинів, учинених особами, які не досягли віку кримінальної відповідальності, є правовий захист неповнолітніх правопорушників. По-перше, у КПК України не закріплено процесуальний статус такого «підслідного», який не досяг віку притягнення до кримінальної відповідальності (практика йде шляхом допиту цих осіб у якості свідків, що звужує їх право на захист). Ускладнення виникають і в разі встановлення місця знаходження дітей, які вчинили суспільно небезпечні діяння і в подальшому не з'являються до органів досудового розслідування або суду, а законні підстави оголошення їх у розшук законодавчо не передбачено (оскільки вони фактично не є суб'єктами злочину).

Звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру (ст. 497 КК України) належить до виключної компетенції суду і є його правом, а не обов'язком. Воно може мати місце за наявності одночасно трьох умов: неповнолітній учинив злочин уперше; це злочин невеликої тяжкості або необережний злочин середньої тяжкості; виправлення неповнолітнього можливе без застосування покарання. Якщо під час досудового розслідування прокурор дійде висновку про можливість виправлення неповнолітнього, зважаючи на зазначені підстави, він складає клопотання про застосування до неповнолітнього обвинуваченого примусових заходів виховного характеру і надсилає його з матеріалами кримінального провадження до суду. При цьому таке клопотання може бути складене і надіслане до суду лише за умови, що неповнолітній обвинувачений та його законний представник проти цього не заперечують.

Раніше визначений законом строк поміщення неповнолітнього, який учинив суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, за яке КК України передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк понад п'ять років, до приймальника-розподільника для дітей, не повинен був перевищувати тридцяти днів. Проте цього терміну зазвичай не вистачало для дослідження всіх фактичних обставин, враховуючи строки проведення експертних досліджень тощо.

Не передбачаючи у цій ситуації жодних винятків, законодавець вимагав від слідчого, навіть при розслідуванні незначного злочину, проводити слідчі дії в повному обсязі. Це потребувало певного законодавчого коригування, зокрема шляхом запровадження можливості продовжувати термін тримання підлітків у приймальниках-розподільниках. З огляду на це, за ініціативою робочої групи МВС України (до якої входив і автор) у ч. 4 ст. 499 на той час проекту КПК України було внесено положення, що строк тримання особи у приймальнику-розподільнику для дітей може бути продовжено ухвалою слідчого судді, суду ще до тридцяти днів.

До інших гарантій кримінального провадження щодо неповнолітніх, закріплених у новому КПК України, слід віднести: вирішення судом додаткових питань при постановленні вироку в справі стосовно неповнолітнього (чи можна замінити покарання у виді позбавлення волі іншим покаранням, не пов'язаним із позбавленням волі); виділення справи стосовно неповнолітнього за наявності в ній повнолітніх співучасників злочину в окреме провадження на стадії досудового розслідування; участь у судовому розгляді представників служби у справах дітей та кримінальної міліції у справах дітей.

Отже, у КПК України враховано найкращі надбання європейської практики розслідування кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми. Гуманізація цих положень сприяє тому, що кримінальне судочинство набуває рис змагальності, позбавляючись доктринально та морально застарілої спадщини «радянської доби».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аналіз стану розслідування кримінальних справ (проваджень) слідчими підрозділами органів внутрішніх справ України у 2011–2013 рр. / Документ МВС України від 30 січ. 2014 р. № 13/7–116 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/index>.

2. Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх : лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і

кримінальних справ від 18 лип. 2013 р. № 223–1134/0/4–13 // Закон і бізнес. – 2013. – № 31.

3. Татаров О. Ю. З досвіду організації досудового розслідування злочинів в державі Ізраїль (порівняльно-правовий аналіз) / О. Ю. Татаров // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 5 (72). – С. 253–266.

4. Минимальные стандартные правила отправления правосудия в отношении несовершеннолетних («Пекинские правила») / Организация Объединенных Наций // Советская юстиция. – 1991. – № 12. – С. 22–24.

5. Чернявський С. С. Оновлення кримінального процесуального законодавства як чинник удосконалення протидії злочинності неповнолітніх / С. С. Чернявський // Боротьба з молодіжною злочинністю : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 27 верес. 2013 р.). – О., 2013. – С. 213–220.